

Noord- en Zuid-Nederlandse Nieuwjaarsprenten, 1450/1850.

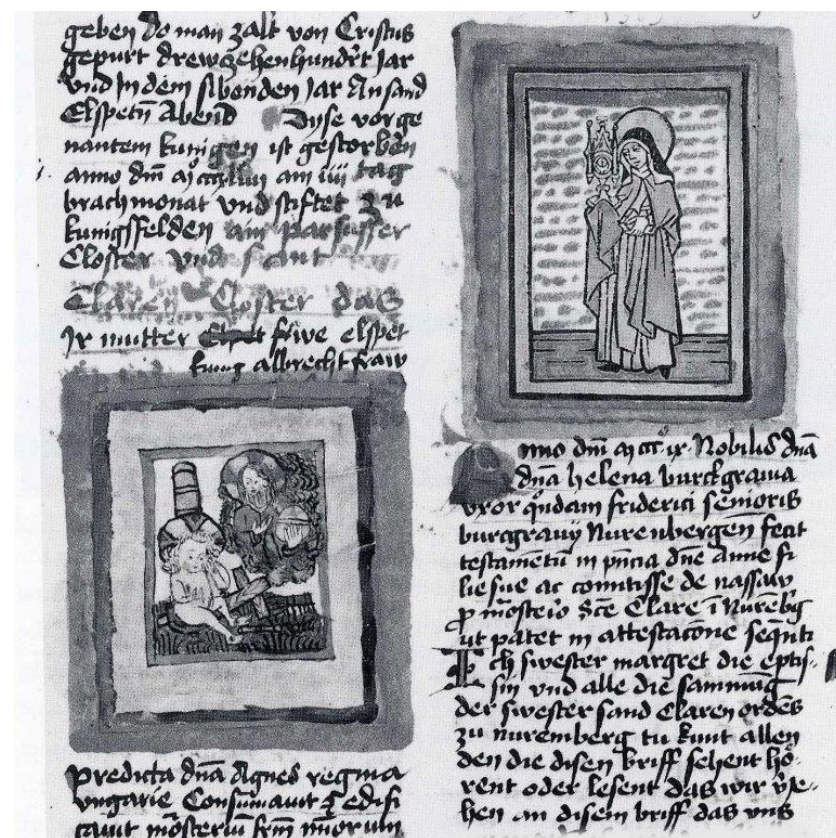
*GASTOPSTEL door Jo Thijssen (juli 2019).**

Nieuwjaarswensen kennen een lang verleden. Ze worden sinds vele eeuwen geïllustreerd, eerst met tekeningen, later worden het prenten (i.c. met gedrukte afbeeldingen). Doel van dit artikel is in grote trekken de voorgeschiedenis en de ontwikkeling van Nederlandse nieuwjaarsprenten te schetsen. Deze schets bestaat uit: A. een impressie van de vroegste voorlopers, B. een beschrijving van vier perioden met Nederlandse Nieuwjaarsprenten tussen 1450 en 1850 en C. een korte terugblik.

A. Voorlopers

De vroegste voorlopers van nieuwjaarsprenten zijn te vinden in verwante teksten uit de late middeleeuwen, met name in Zuid-Duitsland, Zwitserland en de Elzas. Daar bevonden zich reeds in de 13^e eeuw een groot aantal nonnenkloosters waar de christelijke mystiek centraal stond: het streven naar vereniging met Christus. Daar werden door nonnen stichtelijke manuscripten in proza en poëzie geschreven. Dat waren vaak vrouwen uit de boven-

klasse, uit adellijke kring, zo heeft Cynthia Cyrus aangetoond.¹ Belangrijke mystieke topoi waren: 1) een verbintenis met Christus als geestelijke bruidegom; 2) het eigen hart openstellen als woning voor Christus; 3) de geboorte en passie van Christus, verlosser van de mensheid.

Afb. 1. Getekende en gedrukte (rechts) illustratie in één manuscript, ca 1350 (Hamburger, 1997).

In de scriptoria waar deze nonnen werkten, werden door en ook kleine religieuze afbeeldingen getekend en geschilderd, meest met mystieke denkbeelden verwante voorstellingen. Ze werden gebruikt als boekillustraties en ook als kleine zg 'Andachtsbilder', afbeeldingen die moesten aansporen tot bezinning en gebed. Vanaf 1450 werden deze 'Andachtsbilder' voor het eerst gedrukt op kleine houten handpersen. Dan kunnen in manuscripten twee soorten afbeeldingen voorkomen, handgemaakt en gedrukt, soms zelfs op eenzelfde pagina (afb. 1).

Vanwege de kunstzinnige bezigheden van deze nonnen spreekt Jeffrey Hamburger (1997) over "Nuns as artists".ⁱⁱ Maar alles is relatief. Deze afbeeldingen waren nogal eenvoudig, zeker in vergelijking met de illustraties in kostbare manuscripten die door bekende, professionele miniaturschilders werden gemaakt.

Uit de handgemaakte "Andachtsbilder" zijn de vroegste nieuwjaarsafbeeldingen ontstaan, met op de voor- of achterzijde een korte nieuwjaarswens. In de bovenklasse, waaruit deze artistieke nonnen afkomstig waren, was het vrij gebruikelijk nieuwjaarswensen en -geschenken aan te bieden en deze nonnen hebben daarvoor dus zelf geproduceerde 'Bildgeschenke' gebruikt. In het begin gebeurde dat met unieke, met handgemaakte 'Andachtsbilder'. Meestal betreft het afbeeldingen van christus, vooral van het jonge christuskind (afb. 2 en 3).

Afb 2. Tafel, Christuskind verwelkomt in het hart van een non (Spamer). Afb 3. Christuskind dat een poort binnengaat (Heitz).

Later gebruikten nonnen veelal gedrukte nieuwjaarswensen voor een bredere persoonlijke kring.

In deze periode van prentdruk ontstonden buiten kloosters stedelijke prentateliers die 'Andachtsbilder' produceerden, ook voor nieuwjaarswensen, zeer sporadisch door bekende graveurs gesigineerd, zoals door Israhel van Meckenem en Martin Schongauer. Meestal is niet na te gaan of deze prenten binnen of buiten kloosters zijn gemaakt, omdat ze te veel op elkaar lijken. Wel heeft archiefonderzoek van Peter Schmidt aangetoond dat

kloosters de belangrijkste afnemers waren van externe prentdrukkers.ⁱⁱⁱ

De meest voorkomende beeldmotieven zijn:

- Het christuskind zittend op een kussen, vaak met een koekoek, een duif of een papagaai in zijn hand;

- Het christuskind in staande houding, vaak op een roos met een kruisbeeld of met lijdenswerktuigen, soms als Salvator Mundi;

Deze beeldmotieven werden vaak geheel of gedeeltelijk gekopieerd. Zelfs verschenen er imitaties van nieuwjaars-prenten als reliëf in hout. Zie afb. 4, 5 en 6.

Afb. 4. Houtsnede, ca 1475, met duif (SB Berlin).

Afb. 5. Schongauer, Salvator Mundi, 1469 (BM London).

Afb. 6. St. Peter Chorstuhl, Basel, 1495.

De identificatie van deze prenten is lastig. Ze zijn, zoals reeds is gezegd, zelden gesigneerd, er staat nooit een jaartal op en ze zijn door verzamelaars vaak van iedere contextuele informatie ontdaan en in een verzamelalbum opgenomen. Een nieuwjaarswens kon worden ingeplakt in een boekgeschenk of worden aangeboden met een begeleidingsbrief, maar de eerste verzamelaars hebben daar weinig oog voor gehad. Vroege studies van met name Paul Heitz en Wilhelm Schreiber tonen dat aan, hoewel deze beide auteurs, ironisch genoeg, zelf ook niet geheel onschuldig zijn. Zij hebben laten zien dat 15^e eeuwse 'Andachtsbilder' de grote meerderheid vormden van de totale prentproductie. En bovendien dat de toen vervaardigde nieuwjaarsprenten nagenoeg allemaal voorstellingen kennen die uit 'Andachtsbilder' zijn afgeleid.

B. Nederlandse Nieuwjaarsprenten 1450/1850

In het vervolg ga ik slechts in op bepaalde typen Noord- en Zuid-Nederlandse nieuwjaarsprenten, namelijk:

A) nieuwjaarsprenten die door maatschappelijke groepen in eigen beheer of opdracht zijn gedrukt, omdat dergelijke prenten iets van hun eigen identiteit laten zien. Prenten die voor de vrije markt werden gedrukt en door iedereen gekocht konden worden, blijven buiten beschouwing.

B) nieuwjaarsprenten die in vier eeuwen als houtsnede of kopergravure zijn gedrukt.

Deze tijd vormt een coherent tijdperk, hoewel de periode 1850/1900 als naspel van dit tijdperk gezien kan worden. Op grond van geraadpleegde literatuur en geïnventariseerde prentcollecties zijn de nieuwjaarsprenten uit het tijdperk 1450/1850 door mij ingedeeld in vier globaal te begrenzen perioden.

(1) de Klooster-periode, 1450/1520.

(2) de Interim-periode, 1520/1600.

(3) de Broederschap-periode, 1600/1750.

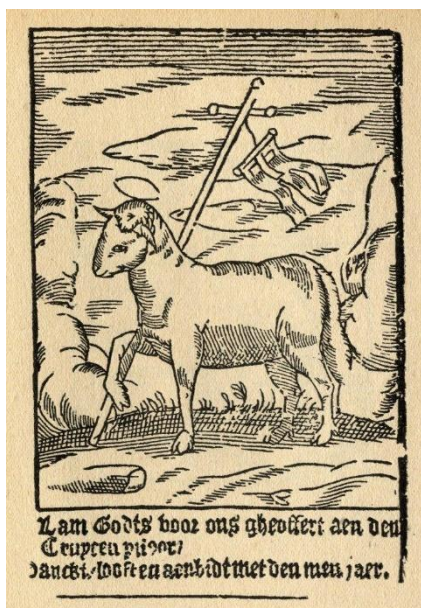
(4) de Arbeiders-periode, 1750/1850.

(1) Klooster-periode (ca 1450/1520).

Ook in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden waren er kloosters die 'Andachtsbilder' maakten, in de Nederlanden meestal devotieprenten genoemd. Mijn overleden collega Alfons Thijs heeft herhaaldelijk beschreven welke kloosters zich daarmee bezighielden.^{iv} Maar welke kloosters nieuwjaarsprenten hebben gedrukt, is onduidelijk. Soms hadden kloosters niet-gewijde graveurs in dienst om prenten te maken. Rond 1500 werden kloosters de belangrijkste opdrachtgevers voor externe werkplaatsen. Maar door wie de prenten ook werden vervaardigd, de

kloosterlijke beeldmotieven trof men overal aan. Bijna alle prenten bevatten een voorstelling van het jonge christuskind. Dat illustreert bovendien hoe in die tijd kerstmis en nieuwjaar verknoopt waren.

Uit deze klooster-periode zijn twee Nederlandstalige nieuwjaarsprenten bekend met uitzonderlijke voorstellingen:¹ een uit het zuiden, het huidige België, een uit het noorden, het huidige Nederland.

Afb. 7. Lam Gods, Vlaams, 1500 (Coll. Heitz).

¹ Voor zover bekend is er tenminste nog een ander Nederlands nieuwjaarsprentje uit deze periode, een voorstelling van de jonge Christus met passiewerktuigen

Het Zuid-Nederlandse prentje (Afb. 7) is een ongekleurde houtsnede met een afbeelding van het lam Gods, naar schatting van rond 1500. Het lam is een zeer bekende, vroegmiddeleeuwse metafoor voor Christus. Het bijschrift legt uit dat Christus zijn bloed heeft geofferd om de mensen te redden en dat mensen hem daarom in het nieuwe jaar moeten danken en aanbidden. Het beeldmotief is algemeen bekend, maar het komt op geen enkele andere nieuwjaarsprent voor.

Afb. 8. Noord Nederland, 1500 (Meermanno).

(Arma Christi), (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-2011-113), die veel overeenkomst vertoont met een afbeelding op een vroeger Duits prentje (Schreiber, Nr. 797).

Het Noord-Nederlandse prentje (Afb. 8) is een gekleurde kopergravure. De afbeelding toont het jonge christuskind als salvator mundi, met stralenkrans zittend op een kussen. Dat is ook een bekend thema op Duitse nieuwjaarsprentjes. Maar verder gaat de verwantschap met Duitse prentjes niet. Het zittende Christuskind bevindt zich in een triomfwagen met baldekijn, niet getrokken door een paardenspan maar door een engel. Een andere engel bewierookt christus. De zon staat hoog aan de hemel, met daarin een duif, symbool voor de heilige geest. Er zijn geen devotieprentjes bekend waarop Christus in een dergelijke omgeving is getekend. Het bijschrift zegt dat we in het nieuwe jaar Christus in ons hart moeten trekken, een variant op de klassieke hart-metafoor, die in de kloosterlijke mystiek vaak werd gebruikt. De voorstelling roept vragen op. Misschien is de afbeelding een eigen idee van de graveur. Misschien ook moet de oorsprong gezocht worden in de Oud-Romeinse tijd. Romeinen vierden rond 25 december het feest van hun zonnegod, Sol Invictus, vaak afgebeeld met stralenkrans en triomfwagen. Nadat het kerstfeest op 25 december was bepaald, werd ook christus wel afgebeeld met stralenkrans en triomfwagen.

Beide prentjes zijn moeilijk te dateren, naar schatting zijn ze gemaakt in de periode 1480/1520. Maar omdat beide prentjes zonder enige contextuele gegevens

in collecties terecht zijn gekomen, moet met een globale taxatie worden volstaan.

Afb. 9. Rex Morus, 1573, Plantijn (PM Antwerpen).

(2) Interim-periode (ca. 1520-1600)

Zoals bekend, was de grote meerderheid van middeleeuwse prenten religieus van aard. Na het begin van de reformatie daalde in heel Midwest-Europa de productie van devotieprenten en van de daarvan afgeleide nieuw-

jaarsprenten naar een minimum. Dat gebeurde vooral in gebieden met veel religieuze conflicten. Kloosters aarzelden lang over nieuwe wegen. Graveurs beklagden zich herhaaldelijk over het achterwege blijven van religieuze opdrachtgevers. Zelfs maakten ze spotprenten over hun eigen verarming. Tegelijk werden kloosters erin belemmerd om, net als vroeger, zelf devotieprenten te maken vanwege het versterkte monopolie van de gilden. Wel ontstond in de 16^e een explosieve groeiemarkt voor veel grotere, fraai gedetailleerde prenten met vaak profane motieven.

Uit deze interim-periode zijn tenminste twee nieuwjaarsprenten uit de Nederlanden bekend, een uit Antwerpen en een uit Utrecht.² Beide prenten zijn bijzonder omdat ze geschonken zijn aan tegenwoordig nog beroemde personen en ook de aanbieders nog bekend zijn.

De Antwerpse nieuwjaarsprent uit 1573 (Afb. 9) was bestemd voor Christoffel Plantin, de wereldberoemde boekdrukker. Het is een kleine houtsneede met een lang bijschrift. De aanbieder is Johann Moerentorf, zijn schoonzoon, meesterknecht en latere opvolger. De voorstelling refereert aan het verhaal van de drie koningen, die geleid werden door de ster der rede om de pasgeboren

christus te vinden en aan hem hun geschenken aan te bieden. De houtsneede toont de zwarte koning, Rex Morus, de jongste der drie koningen, symbool van bescheidenheid en jeugd. Het bijschrift verklaart dat Moerentorf wil leven als de zwarte koning en dat hij daarom zijn naam verandert in Moretus. Het houtblokje met de zwarte koning wordt nog steeds bewaard in het Museum Plantin-Moretus.

Afb. 10. Wens aan Willem van Oranje, 1584, detail (CM Utrecht).

² Een twijfelgeval betreft een nieuwjaarsprent uit 1580 (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-79.825) met bepaalde aspecten uit de broederschapperiode. Het is een allegorische voorstelling met in het centrum de personificaties van Gerechtigheid

en Vrede, die elkaar omhelzen. De prent werd aan de tegen-landvoogd Matthias geschonken door het genootschap van Antwerpse provoosten.

De Utrechtse nieuwjaarsprent uit 1584 (Afb. 10) was bestemd voor Prins Willem van Oranje, stadhouder van de Noord-Nederlandse gewesten, een geschenk van de Staten van Utrecht. Het is een grote gekleurde houtsnede met een kort bijschrift op rijm. De afbeelding toont een oranjeboom, een sinaasappelboom met daarin het wapen van de Prins en aan weerszijden boden die de nieuwjaarswens bezorgen. Het bijschrift getuigt van veel respect voor de prins en wenst hem een gelukkig nieuw jaar toe. Deze wens werd niet vervuld: datzelfde jaar werd de prins vermoord. Over deze prent zijn verder veel details bekend vanwege de handgeschreven financieel-administratieve notities die erop staan. Daarom werd deze prent in de boekhoudarchieven bewaard, waarin hij eeuwen later werd teruggevonden.

Beide prenten zijn uniek. Zij staan in woord en beeld los van elke nieuwjaarstraditie en ook los van elkaar. Ze vormen geen brug van de vorige of naar de volgende periode: het zijn alleenstaande exemplaren.

(3) Broederschap-periode (ca 1600-1750)

Broederschappen waren maatschappelijke groepen met mannelijke leden uit een bepaalde stad die in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd gemeenschappelijk

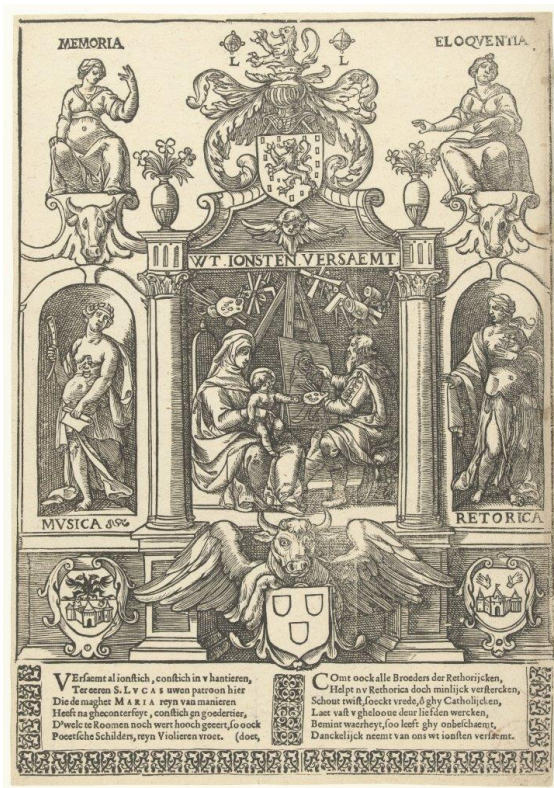
doelen nastreefden. Het gaat met name om vier soorten groepen.

- rederijderskamers, gericht op poëzie en toneel;
- schuttersgilden, gericht op ordehandhaving en bewaking van de stad;
- ambachtsgilden, gericht op productie van goederen gebouwen, kunstwerken, etc.;
- religieuze broederschappen, gericht op kerkelijke taken.

Vroegmoderne steden kenden een gefragmenteerde samenleving en broederschappen vormden daarbinnen collectieve genootschappen met leden uit de middenklasse. Door het collectieve optreden van broederschappen had de middenklasse een grote invloed op het stadsbestuur, althans zeker tot ongeveer 1600. Dat geldt in het bijzonder voor de rederijderskamers omdat daarin middenklassers met verschillende achtergronden verenigd waren. De Gentse hoogleraar Anne-Laure Van Bruaene spreekt daarom over rederijderskamers als “ruggengraat van de stedelijke samenleving”.^v

Om hun maatschappelijke invloed te bewaren, bewaakten broederschappen de interne betrokkenheid van hun leden en hun externe imago. Daarbij speelden bepaalde rituelen een belangrijke rol, rituelen die vaak van collega-broederschappen werden overgenomen. De uit-

gave van nieuwjaarsprenten is daar een voorbeeld van. De meeste nieuwjaarsprenten van broederschappen zijn tussen 1600 en 1750 verschenen, maar deels ook wat eerder en later. Het hoogtepunt van deze productie ontstond dus later dan het hoogtepunt in maatschappelijke invloed. Wellicht moesten nieuwe rituelen de tanende invloed camoufleren.

Afb. 11. Rederijkers: De Violieren, 1600 (PM Antwerpen).

Ondanks het feit dat rond 1600 de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden staatkundig waren gescheiden en geheel eigen prenttradities ontwikkelden, hebben hun nieuwjaarsprenten veel overeenkomsten. Doorgaans zijn ze van goede kwaliteit. Soms zijn ze zelfs door bekende kunstenaars vervaardigd. De hoeveelheid bekende exemplaren is beperkt: tot dusverre zijn ongeveer 150 broederschapsprenten achterhaald. Er bestaan méér exemplaren uit Zuid dan Noord.

Afb. 12. Schuttersgilde St. Michiel, Antwerpen, 1616.

Rond 1600 zijn er nieuwjaarsprenten bekend van elk der vier genoemde broederschappen. Het zijn vaak zeer gedetailleerde kopergravures met complexe allegorische beeldmotieven die er vaak op waren gericht de collectieve identiteit van een bepaalde broederschap te demonstreren. Zie Afb. 11, 12, 13 en 14.

Afb. 13. Timmergilde St. Joseph, Haarlem, 1600 (RM Amsterdam).

Afb. 14. Broederschap Kerstgilde, Haarlem, 1606 (RM Amsterdam).

Later in de 17^e eeuw zijn er slechts prenten bekend van twee van de vier eerdergenoemde broederschappen, nl. rederijkerskamers en schuttersgilden.

Naarmate de maatschappelijke betekenis van broederschappen afnam, kregen ze meer het karakter van gezelligheidsverenigingen en veranderde de aard van hun nieuwjaarsprenten in beeld en/of bijschrift.

De afbeeldingen werden vaak minder fraai, werden kleiner, of verdwenen helemaal, waardoor het de facto geen prenten meer waren. De vaak rijmende bijschriften werden meer verscheiden en werden vaker ondertekend door leden van de laagste rang: de boden van rederijderskamers en de tamboers van schuttersgilden.

De focus op deze individuele leden was niet zonder betekenis: zij deelden nieuwjaarsprenten uit met de bedoeling een fooi te ontvangen. Bij de rederijderskamers bleef dit bedelgedrag meestal beperkt tot binnen de broederschap. Bij de schutterijen ging dat anders: met name de tamboers gingen langs de deuren van alle burgers voor een nieuwjaarsfooi.

(4) Arbeiders-periode (ca 1750-1850)

De individualisering die zich heeft voorgedaan was een afspiegeling van een veel bredere maatschappelijke ontwikkeling. En zeker wat de schuttersgilden betreft had die ontwikkeling consequenties voor de ontwikkeling van nieuwjaarsprenten. Naarmate schutterijen zich meer ontwikkelden tot gezelligheidsverenigingen, werden eenvoudige, maar belastende taken, zoals het nachtelijk wachtlopen, afgestoten en overgenomen door arbeiders uit de onderklasse. Deze arbeiders vervulden vaak meerdere baantjes om rond te komen. Het is niet verwonderlijk

dat deze arme burgers al gauw het gebruik van tamboers imiteerden om met nieuwjaarsprenten langs de deuren te gaan om zo wat extra's te verdienen. Bij eenvoudige taken die overdag verricht werden kregen arme arbeiders vaak terloops een fooi, maar bij nachtwakers, lantaarnopstekers en torenwachters was dat anders. Het zijn deze arbeiders die het eerst en het vaakst met nieuwjaarsprenten langs de deuren gingen.

NIEUWEJAARS HEIL- en ZEEGENWENSCH

Opgedragen aan alle Heeren, Burgemeesters en Inwoonders der Stad Utrecht

Door dezer Stad

TOORN-WACHTERS;

Met den ingang van het Jaar MDCCLXXXI

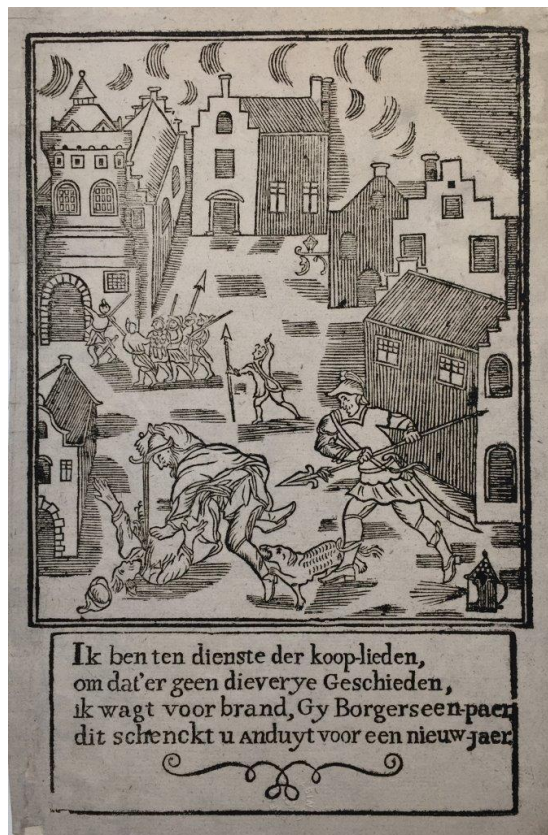
[illegible][illegible][illegible]

*U. E. D. W. Dismay,
De Stads Toornwagjer.*

Te Utrecht bij DIRK KEMINK en ZOON, Boekdruckers in de Schoutesteeg, 1781.

Afb. 15. Torenwachters, 1791 (Utrechts Archief).

Arbeiders drukten nieuwjaarsprenten voor eigen rekening. Het investeringsrisico was het kleinst in grote steden waar ze bij veel burgers konden aankloppen. De afbeeldingen lieten altijd iets zien van hun eigen werk of hun werk-omgeving. Zie afb. 15, 16 en 17.

Afb. 16. Nachtwachters, Antwerpen, 1800 (PM Antwerpen).

Afb. 17. Lantaarnopstekers Audenaerde, 1854 (Bibl. H. Conscience).

De bijschriften beschreven vaak het maatschappelijk nut van hun werk en soms ook lokale of regionale gebeurtenissen van afgelopen jaar. En natuurlijk werd aan iedereen veel geluk gewenst voor het nieuwe jaar.

Er zijn honderden van deze prenten bewaard gebleven, meer in de Noordelijke dan in de Zuidelijke Nederlanden. Het bijschrift van deze nieuwjaarsprenten bevatte soms een toespeling op het geven van een fooi, in de Noordelijke Nederlanden vaak meer direct en expliciet geformuleerd dan in de Zuidelijke Nederlanden. Dat bevestigt een stereotype dat tot op heden toe voortleeft.

Rond 1850 begon de neergang. Moderne materialen en druktechnieken leverden minder fraaie producten. Vele jaren na elkaar werden vanwege kostenbesparing en gemakzucht dezelfde afbeeldingen herdrukt.

Het gebruik van nieuwjaarsprenten breidde zich uit naar allerlei andere arbeiders en naar kleinere steden; tenslotte zelfs naar kleine dorpen. Het initiatief lag in dat geval vaak niet meer bij de individuele arbeiders maar bij uitgevers, die voor een lage prijs een stapel prentjes aanboden met een standaardafbeelding en een standaardgedicht. Deze standaardisatie maakte de prenten weinig aantrekkelijk. En de steeds grotere horden van arbeiders die langs de deuren kwamen, wekten de weerzin van burgers op. Dat betekende tussen 1850 en 1900 het einde van een lange traditie.

OMROEPERS NIEUWJAARSWENSCH.

Opgedragen aan de INWONERS der Stad PURMERENDE.
Bij den aanvang van het Jaar 1879.

De Nieuwjaarsdag brak aan,
Zijn vrolijk licht mag gloren; —
Hij, die, zijn ambt getrouw,
Hier 't Nieuws maakt openbaar,
Beschouwt het als zijn plicht,
Zijn wensch u te doen hooren,
En komt op nieuw tot u
Bij 'd aanvang van dit jaar.
Bij 'd aanvang van dit jaar; —
Het oude is weer verdwenen,
En veel wat vroeger was
Is in zijn stroom vergaan,
Maar nog dezelfde zon,
Heeft weder de aard beschenen,
En die haar rijen deed,
Voor allen, bleef bestaan.
Hij, die het al verzorgde,
En daarbij 't lot bepaalde,
Van ieder sterfeling;
Wiens liefde ons tegenblonk, —
Hij was het slechte allen,
Wiens trouwe nimmer faalde,
Hij bleef denzelfden Heer,
Wat ook in 't niet verzonk.

'k Weet dus geen beter wensch,
Dan dezen uit te spreken
God zij ook in dit jaar,
U met zijn gunst nabij,
En zoo een onspoedswolk
Mogt droegen los te breken,
Uw hope schijnt vergaan,
Uw hulpe en troost zij Hij.
Mogt ook door deze gunst,
Het Huis des Konings bloeijen,
Die haast een vierde eeuw,
Met roem heeft geregeerd,
En zoo voor Vorst, en Volk,
De welvaart welig groeijen.
Partij- en tweedragtsucht
Voor altijd zijn geweest.
Nog eens, mogt 't gansch heesal,
Door 's Heavels zegeningen
Begunstigd en versterkt,
Met reden zijn verblijd;
Maar mochten dan ook zij,
Die zoo veel goed ontvingen,
Zich voelen opgewekt,
Tot liefde en dankbaarheid.

UEd. Dienaar: J. STIEMER, Stads Omroeper.

Afb. 18. Omroepers, Purmerend, 1879 (gedrukt in Amsterdam).

C. Terugblik

Terugkijkend kan worden vastgesteld dat er nog vele vragen bestaan voor nader onderzoek. Ook zijn nog lang niet alle bronnen geraadpleegd: dus zouden nog onbekende nieuwjaarsprenten te voorschijn kunnen komen. Het voorgaande overzicht is daarom meer een tussenrapport dan een eindverslag. De reconstructie van de ontwikkeling zoals die tot dusver is te overzien, is samen te vatten in vier punten.

1.De Klooster-periode, 1450/1520. In deze tijd gaat het om nieuwjaarsprenten met beeldmotieven uit kloosters met nonnen uit de bovenklasse die stichtelijke teksten en afbeeldingen maakten.

2.De Interim-periode, 1520/1600. Uit deze tijd zijn slechts enkele nieuwjaarsprenten te vinden, onafhankelijk van welke traditie dan ook.

ⁱ Cyrus, C. J. (2009), *The scribes for women's convents in late medieval Germany*. Toronto [Ont.]: University of Toronto Press.

ⁱⁱ Hamburger, J. (1997), *Nuns as artists: The Visual Culture of a Medieval Convent*. Berkeley: University of California Press.

ⁱⁱⁱ Schmidt, P. (2003), *Gedruckte Bilder in handgeschriebenen Büchern*. Köln: Böhlau Verlag.

3.De Broederschap-periode, 1600/1750. In deze tijd gaat het om nieuwjaarsprenten met beeldmotieven die de collectieve identiteit van genootschappen met leden uit de middenklasse moesten tonen.

4.De Arbeiders-periode, 1750/1850. In deze tijd gaat het om nieuwjaarsprenten van individuele arbeiders uit de onderklasse, met beeldmotieven die refereren aan hun arbeidsleven.

***) Mijn oude vriend Jo Thijssen is auteur van *Leerzame prentjes voor de jeugd; schoolprenten van de Mij. tot Nut van 't Algemeen* (2009) en co-auteur, met Nico Boerma, Aernout Borms en Alfons Thijs, van het monumentale standaardwerk *Kinderprenten, volksprenten, centsprenten, schoolprenten; populaire grafiek in de Nederlanden, 1650-1950* (2014).**

Jo overleed op 25 juni 2022.

^{iv} Thijs, A.K.L. (1993), *Antwerpen internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten, 17e en 18e eeuw*. Leuven: Peeters.

^v Van Bruaene, A.L. (2008), *Om beters wille, redrijkerskamers en de stedelijke cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press.